

Szende Tamás

LINGUA POLITICA CUM VOLUNTATE FALSUM ENUNTIANDI

A politika csalárd nyelve – a csalárd politikai nyelv
(1957–1988)

„Vét-e nyelvében a nemzet?” Megragadhatók-e a nyelvészet sajátos eszközeivel és megközelítésében a politikum jelenségei, amelyek szerencsés esetben kizárólag nyelvi anyagban, de a legrosszabb esetben sem a nyelvhasználat tényei nélkül manifesztálódnak? Tetten érhetők-e csalárd politikai indítékok a csalárd politika szavaiban, vagy – ami ugyanaz a kérdés – hitelesen igazolható-e a politikai cselekvés belvilágának tisztessége abban a nyelvi anyagban, amelyben testet ölt? A válasz első fokon nem azon fordul meg, hogy a nyelvhasználat adatai tartalmazzák-e célpontos politikai stratégiák félreismerhetetlen jelzéseit, hanem hogy a szaktudomány képes-e olyan értelmes kérdéseket vonatkoztatni vizsgálatának tárgyára, amelyekre – Hegel kifejezésével – a valóság is értelmes válaszokkal szolgál.

Az újkori nyelvtudomány fejlődésmenetében meghökkentően késői fejlemény olyan (rész)diszciplínának a megjelenése, amely a nyelvi közlés mint aktus hatékonyságára, eredményességi feltételeire kérdez rá. Annak ellenére, hogy a nyelvi tények egyetemes és „közvetlen valóság” jellege jól megfogható anyaggal áll rendelkezésre az emberi érintkezés hatásmódjainak vizsgálatára, a századelő nyelvészetének saursure-i ihletése szinte kizárólagosan a nyelvi rendszer elemzésének terepévé tette a szakágazatot. A késői újszülött, a pragmatika a „tények nyelvésze”, amely önmagát a nyelvi aktusok vizsgálatával határozza meg. Feladata pedig – Stalnaker megfogalmazásában (vö. R. Stalnaker: PRAGMATICS. In: D. Davidson–G. Harman: SEMANTICS OF NATURAL LANGUAGE. Dordrecht–Boston, 1977. 380–397. o.) – a közlési aktus „sikereres végrehajtását szolgáló szükséges és elégséges feltételek megtalálása”, illetőleg Grice terminusával: a megfelelő „maximák” megállapítása és érvényesítése (vö. H. Grice: LOGIC AND CONVERSATION. In: P. Cole–J. Morgan: SYNTAX AND SEMANTICS 3. Speech Acts. New York–London, 1975. 41–58. o.). Kiinduló feltételezése, egyszersmind mély meggyőződése, hogy a nyelvi közlésnek következetesen cselekvéskontextusa van. A közlés maga tett, amint ezt J. Austin nevezetes könyvének címében (HOW TO DO THINGS WITH WORDS? New York, 1973 – HOGYAN CSELEKSZÜNK SZAVAKKAL?) is kifejezi. E teória szerint a nyelvi közlést úgy kell felfogni, mint amely határozott célt követ, a közlő által elgondolt végeredményt célozza, illetve hozza meg, ha a közlés sikeres, Austin példáin bemutatva az alábbi illusztráció szerint. (i) *Azt mondta, hogy lőjem le a nőt;* (ii) *Megparancsolta, hogy lőjem le a nőt;* (iii) *Meggyőződött róla, hogy lőjem le a nőt.* E három közlemény főmondata az alárendelt tagmondatok tartalmát eltérő feltételekkel szorítja meg, ami alaposan megváltoztatja annak cselekvéskontextusát. Másfelől azonban a példák csak annyit tanúsítanak, hogy a nyelv képes tükröztetni a kifejezésnek a tulajdonképpeni tettezhöz való viszonyát. Vessünk össze viszont két, azonos műfajú szöveget, két jelmondatot: (i) *Éljen a párt!* és (ii) *Állítsátok le Bős–Nagyma-*

rost! Az első slogan üres demagógiája abban áll, hogy nincs cselekvéskontextusa a közlési cél értelmében, mivel nem mozgósít semmire; szerepe nem egyéb, mint Orwell jámbor birkáinak öndoktrinációja a *Négy láb jó, két láb rossz* szöveg szüntelen bégetése által az ANIMAL FARM állati zsolozsmájában. Nem tárgyának eltérése folytán, hanem nyelvi kifejezés mivoltában más a (ii) alatti jelmondat: megnevez egy végrehajtandó cselekvést, amelyet egy objektumra vonatkoztat. Utal a címzetre, legalábbis általános formában, de összetéveszthetetlenül. A kifejezés megjelenítésének, aktualizálásának módja emellett a közleményt egy bennfoglalt, bár – fölöslegesként, redundáns elemként – a nyelvi alakulatból elhagyott, szavakba is foglalható közléssel egészíti ki, amely lehetségesen így hangzik: *Mi követeljük*. Bizonyos értelemben tehát csak az utóbbi minősül valóságos, tartalmas közlésnek.

Általános formában megfogalmazva, a közlés eredményességének kérdése arra a tézisre épül, hogy a nyelvi kommunikáció szabályai az emberek közötti interakció szabályaiból vezetődnek le, közülük is a legfontosabból, az úgynevezett együttműködés elvéből. Az egyes együttműködési szabályok főként a kívánt és a lehetséges információk mennyiségére, ezek továbbításának módjára, a kifejezés különböző minőségi jegyeire és részben mennyiségi mutatóira vonatkoznak. Bár közvetlen tárgyunk, a politikum szférájának nyelvhasználata bonyolult, többváltozós függvény, bizonyos összetevők tekintetében korlátozott egy teljes közlésmodellhez viszonyítva. A torzulások típusai mégis úgyszólván minden összetevő abnormis alakulásán dokumentálhatók. Következésképpen valamelyest is rendszeres áttekintésük egy közlésmodell vázlatos szemléjét nem kerülheti meg, különös tekintettel az eredményességi feltételekre. Mindenekelőtt: föltesszük, hogy a feltételeket szélső határértékek között alakuló változók jellemzik a közlésben (például a közvetítő csatorna működése optimális, gátolt, megszakított és így tovább). Egyedi közleményekre alkalmazva az egyes változók eltérő kategóriákba tartoznak ugyan, értékeik alakulása mégis nagymértékű összefüggést mutat. Az említett változók a közlemény tartalmi összetevőivel, a nyelvi kommunikációban részt vevők egymás közötti viszonyával és a közlésfolyamat alakító tényezőivel párhuzamosan rendeződnek el.

A közlemény szorosabb értelemben vett tartalmi mozzanatai közül kiemelt jelentőségű a közlemény valóságra utalásának mutatója, a pontosság. Két, minden egyébtől elvonatkoztatva tekintett közlemény tényállástartalma eltérhet egymástól pontossága szerint, vagyis abban, hogy mennyire sajátosan egyedi, specifikus az a tényállás, amelyet egy bizonyos nyelvi esemény hordoz. Egy közlemény valóságleírása akkor optimális, ha a megjelölendő valóságdarabhoz egy és csakis egy nyelvi alakzat van hozzárendelve, amely a megcélzott és csakis a megcélzott valóságdarabra illik rá. A közlő minden egyéb esetben túláltalánosít. Ezzel – értelemszerűen – a valóság vonatkozó részletének olyan, megsokszorozott halmazát fedi le közleményével, amely tetszőleges, a közlő mindenkori érdekeinek megfelelő, szabados értelmezési változatoknak adhat teret. A hatalom kommunikációs gyakorlata – és legyen itt ez a példa – legalább egy alapvető, ideológiai tétel értékű megnyilatkozástípusban rendíthetetlenül és szakadatlanul vét a kívánatos pontosság követelménye ellen. *A szocializmus a jövő útja; A szocializmus a legfejlettebb társadalmi formáció; Hűt teszünk a szocializmus (épitése) mellett; A szocialista társadalom felszabadítja a közösség alkotóerejét* és hasonló kijelentések sorozata olyan állításokat foglal magában, amelyek jeltárgya meghatározatlan marad, eltekintve néhány, alkalmasszerűen elhangzó, kifejtetlen utalástól a marxi osztálykategóriák és tulajdonviszonyok vélt sajátosságaira. A hatalom ennél fogva olyan

állapotjellemzőket tulajdonít a homályba vesző fogalomnak, amelyek önfenntartási érdekeinek a legalkalmasabban megfelelnek. Szorosabb értelemben vett tartalmi vonatkozásban a fenti állítások két alaptényállást tartalmaznak: *a szocializmus jó és a szocializmus a közlő (hatalmi) érdekeinek megfelel*. E töretlen hagyományon semmit nem változtatott az, hogy a nyolcvanas évek elején rögzült a hivatalos, ideologizáló nyelvhasználatban egy *létező szocializmus* szöszerkezet. Nincs olyan fogalmi ellentétpár ugyanis, amelyen belül e látszólagos megszorítás tényleges elhatárolást jelentene. Az elvben lehetséges *nem létező (azaz ideális)* tükröképszerűen alulspecifikált, vagyis semmitmondó. A különbség így nem: egyéb, mint a „nyughass” parancsszava és a kimagyarázás kísérlete.

A közlés eredményességi feltételeihez tartozik az a megfelelő viszony, amely a közlőtársak között fennáll kommunikációjuk folyamán. Valójában itt egymástól elválaszthatatlanul összetartozó feltételek csoportjáról van szó, az egyetemesen érvényeseket emelve ki, a következőkről. A hatalmi helyzet, vagyis a közlőtársaknak a szociális pozíció szerinti viszonya a közléshelyzetben magával hozhatja, hogy a potenciális partnerek közül az egyik esetleg szóhoz sem jut, vagy csak a másik fél engedélyével vagy korlátozó irányításával közölhet. (Tágabb értelemben – kommunikációelméleti szempontból – ez a cenzúra esete is.) A korlátozásnak nem föltétlenül kell a hivatalos autoritás fokozataiban gyökereznie, állhat mögötte az érintkezésbeli örökölt kötetmek hagyománya is. Ha a viszony kiegyensúlyozatlan, a teljes értékű nyelvi kommunikáció csorbát szenved. Ugyanezt hozza magával a közlők tradicionálisan kötött vagy saját életkereteik között kiépített kulturális bázisának (ismeretanyagának, meggyőződéseinek, ítéleteinek és így tovább) különbözősége, azonossága, egyeztetetősége. (Ebben a tekintetben a Kádár-korszak „puha diktatúra” szakasza különösen érdekes változatot fejlesztett ki. A hatalom, természetesen, kizárólagos érvényűnek tekintette a maga ideológiai alaptételeit, és a lényeges, uralmának megalapozottságát elméletileg veszélyeztető pontokon tilalomfákat állított. Emellett – a „túrt” kategóriájában – feloldozást adott „az idegen talajon álló kritikának” is azzal a kimondatlan, de szigorú feltétellel, hogy a közlő névlegesen a hatalom ideológiai drótsövényeire belülről kéredezkedik. Minden olyan nyilvános közlésnek, amely a „jobbító szándékú” minősítésben próbálta elnyerni a *nihil obstat*ot, alapkövetelménye volt a többes szám első személy használata. *Mi...; ...miközben nem eléggé figyeltünk arra, hogy...; Nem szabad szem előtt tévesztelnünk, hogy...* és így tovább. A fasizmus, legalábbis annak német változata, ilyesfajta egérutat nem engedélyezett: a Klemperer által lajstromozott nyelvhasználati kelléktár a LINGUA TERTII IMPERII tekintélyes gyűjteményében ilyen lehetőséget sehol nem említ [vö. V. Klemperer: LTI – NOTIZBUCH EINES PHILOLOGEN. Leipzig, 1957].

Hasonlóképpen, az intézményesült hatalom a maga részéről és magára vonatkoztatva is alkalmazta – sőt csaknem kizárólagosan – a többes szám első személyt. A *mi* nevében való szüntelen ágálás útján igyekezett igazolni, amit más módon nem tehetett, saját pozíciójának legitimitását, igealakok és személyes névmások formájában, mintegy a nemzettel, pontosabban e fogalomnak a nacionalizmus veszélyét szimatoló elfojtása nyomán: a „néppel” való együttlélegzés képzetének keltése útján. Ugyancsak a viszonytartalmak tartományában gyakorolt a hatalom egy másik nyelvhasználati eljárást is arra, hogy önmagát megkísérelje beleötvözni, megint a látszatok szintjén, a nemzetegészbe. A – Miszlivetz Ferencről kölcsönzött kifejezéssel [vö. Miszlivetz Ferenc: EGYES SZÁM ELSŐ SZEMÉLY FELÉ. In: Szalai Júlia et al.: ARAT A MAGYAR. Buda-

pest, 1988. 331–340. o.] – „arctalan elit” az *elvtárs/elvtársnő* megszólítás általánossá tételével célozta meg a *mindenki egyenlő* elvet, a tettek szintjén szavak nélkül kiegészítve persze a segédittel: *némelyek azonban egyenlőbbek, mint mások*. Valamelyest is nyilvános, illetve hivatalos kommunikációban az *elvtárs/elvtársnő* csak a csupasz teljes névvel váltakoztatható adrésszóló formula maradt a korai paternalizmus időszakig, és csupán a hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől jelenik meg a nyugati nyelvekben használatos, semleges, a társadalmi presztízshierarchia értékeivel szemben közömbös *úr/asszony(om)* megszólítás. Nem érdektelen megjegyezni, hogy ez utóbbiak – Szabó Miklós érvelése szerint [vö. Szabó Miklós: A „SZÓ VÁLSÁGA” A SZÁZADFORDULÓ NÉHÁNY MAGYAR TÁRSADALMI KONVENCIÓJÁNAK PÉLDÁJÁN. In: *Magyar Nyelvőr* 104, 1980. 408–411. o.] – nem régi megfelelőik reaktivált változatai. Az *úr* már 45 előtt lefelé irányuló megszólítás volt, amely megillette a fűszerest, de nem járt ki a parasztnak. A nyolcvanas évek végére ebben a tekintetben a társadalom tagozódását jobban követő kettősség alakul ki. Az *elvtárs/elvtársnő* elkülönít, és a – lukácsi terminussal – „*hatalom védte bensőség*” kasztjába sorol, míg az újjá koncipiált *úr* szembeállít, bár rangmegjelölés nélküli alkalmazása „felfelé” tilos: *Pozsgay államminiszter úr* lehetséges, *Pozsgay úr* nem.)

Részlegesen önálló eredményességi feltétel a viszonyrelációk körében a közlőtársak közötti bizalom. Minél nagyobb mértékben képesek egymás nézetrendszerét és beállítódásait a sajátjukéhoz közel állónak tekinteni, annál inkább teljesül a bizalom feltétele. A hatásmechanizmus az, hogy az egyes közlési eseményekkel kapcsolatos előfeltevések állománya a bizalom háttéréből nagyobb mértékben válik közössé a közlő és a hallgató számára. (E problémában a nyelvhasználat tanának nincs autonóm eljárása a helyzet felmérésére. Kivéve egy lényeges pontot, a hazudás mint közlésstratégiai eszköz elemzését; l. lejjebb.)

A közléstartalmak átvitelét, továbbítását határozzák meg az intencionális, azaz a kommunikációs szándékokkal kapcsolatos mozzanatok. Mindenekelőtt abban az értelemben, hogy valamely lehetséges közleményt a közlő közvetíteni szándékozik-e, illetőleg milyen körben, másfelől, hogy a hallgató mennyire áll készen az üzenet befogadására. A két fél intencióinak természetes állapota az összhang, amely feltételezi a közléstartalom megfelelő megválasztását és formálását. (Az elidegenedett hatalom ezen a téren a legszembeszökőbb módon talán a felsőoktatás területén fogott mellé. Az ideológiai tárgyak oktatása olyan anyagot kínált, amelynek állításait a diákság nagyobbik hányada nem tudta hitelesnek elfogadni a bőrén tapasztalt ellentmondások fényében. Az ódivatú és életidegen kategóriák halmaza nem szakterminus mi voltában mutatkozott emészthetetlennek, hanem azáltal, hogy minél erősebb kísérletet tett a virtuális címzett a fogalom valóságellenőrzött megalapozására a maga számára, annál makacsabb ellenállást tanúsított az interiorizálandó fogalom: az *állam erőszakszervezeteként* való definícióját a realitásoknak csupán egy szűkebb geográfiai terében lehetett elfogadhatónak tekinteni; az *állam elhalásának* fogalma pedig inkább minősült pökhendi fricskának, mint tudományosan komolyan megfontolható perspektívának. A kulcsszerepet játszó nyelvi alakzatok, minthogy tartalmuk nem élhetett túl a valósággal való összevetés logikai próbáját, az ilyen ellenőrző gondolatmenetekre vállalkozók számára nem váltak el- és befogadhatóvá. A doktriner hivatalosság reményei és elvárásai a címzetteknek éppen ebben a körében a legutóbbi időig túlfűtöttek voltak. 1973-ban egy a marxi elmélet alapfogalmait kritikai elemzésnek alávető munka szerzőgárdáját, egy füst alatt másokkal egyetemben, bosszúsán lehetet-

lenné tette, mindennapi egzisztenciális értelemben is. Magát a művet pedig természetesen – értsd: természetéből következően – betiltotta. A nyelvészet szelíd megfogalmazása szerint az történt, hogy egy adott közléstárgy vonatkozásában a közlőtársak között az adott közlési helyzetben a kommunikációra ítéltettek között az intencionális összetevők egyensúlya nem állt fenn.)

A közlés eredményességi feltételeinek külön fejezete a közlemény közvetítését befolyásoló mozzanatok köre. Ezek egy része egyszerűen a jeltovábbítás jellemzője. A nyelvi közlés vonatkozásában olyanok tartoznak ide, hogy a közlő például milyen „csatornát” választ, illetve kénytelen választani. Az írásbeli közlés „csatornája” közismerten szűkebb, mint az élőbeszédé. Ez utóbbin belül a távközlési változatoké (telefon, rádió, tévé) ugyancsak szűkebbek, mint a közvetlen személyközi érintkezésé. Saját műfaján belül a nyelvhasználat mindegyik változatra kidolgozza a maga lehető legjobb megoldásait, vagyis egyik sem eleve alacsonyabb értékű a másiknál, amennyiben kihasználja saját adottságait. Más megfogalmazásban, amennyiben számol a maga korlátaival, és ahol szükséges, a közleménybe építendő összetevőket a maga jelkészletére fordítja le (a gúnyos arckifejezés, amely alkalomadtán megváltoztatja egy kijelentés igazságértékét, írásban kifejezésre juthat a megfelelő jelzőhasználatlal vagy éppen az állító kijelentésnek tagadó kijelentéssé változtatásával stb.). Azonban jelentősebb szerepű a közvetíthetőség szempontjából a közlemény megformálása a hírértékvizonyok tekintetében. Az időegységenként túlságosan nagy hírértékű üzenet általában nehezebben érthető, fogadható be. Ha a nagyobb hírérték forrása a ritkább használatú, idegen (eredetű) szavak tömeges megjelenése a szövegben, vagy bonyolult szerkezetű egységek halmozódása, a közlemény nyögvenyelőssé, ezoterikussá válik. A másik véglet a terjengős közlemény, amely kevés információt tartalmaz, redundáns, mert tele van ismétléssel, vagy megreked általánosan ismert megállapításoknál. Az optimumtól bármelyik irányban való eltérés rontja a nyelvi kommunikáció hatékonyságát.

Ami a „csatorna” megválasztását illeti, a hatalom a nemzettel való nyelvi érintkezésben a közvetítés csaknem mindegyik változatával egyformán élt, amint ezt egyéb-iránt minden hatalom teszi. Azzal a megszorítással mindenesetre, hogy a totalitáriánus rendszerek szokásaihoz híven maga választhatta meg mindenekelőtt a nyilvános alkalmakat. Egyedi színezetet a hatalom–nemzet kommunikáció a közvetlen érintkezés két műfajában kapott, s mindkettőben – bizonyos stílusmódosítással – követte elődjének, a Rákosi-érának a gyakorlatát: a (nagy)gyűlésben és abban, amit jobbjára „elbeszélgetésnek” neveztek. Célja szerint mindkettő osztozik a kinyilatkoztatás és az akaratátvitel mozzanatában, a (nagy)gyűlések megkülönböztető jegye az „indoktrináció” [hivatalos szóhasználatlal: a meggyőzés, egyetértésre jutás], míg az „elbeszélgetés” a renitens vagy megnyerendő személyiségek intését és – ahogyan ma mondják – kézi vezérlését célozta meg. Mindkét típus finom elemzésekre adna alkalmat. Itt azonban csupán egyetlen különbségükre szeretnék utalni. A hatalom nyelvi úton történő érvényesítésének ez a két formája összevetve éles megvilágításba helyezi ugyanis birtokosainak kettős attitűdjét. A nagygyűlés szónokának populista, a „nép-hez” szóló egyszerűsége kiáltó ellentétben van a berendelések vagy megrendelt jelentkezések sorozatában többnyire gyakorolt, finomszabályozott irányítással, ahogyan egy ideológiailag felhasználható vagy veszélyt jelentő tekintéllyel eljárnak az illetékes helyen. Az említett különbség nem a közlők morális vagy értelmi különbsége, hanem az alkalmazott közlésstratégiáké. A hatalom stabilitási állapotának meg-

ítélése tekintetében a világtörténelem bizonyára legtudatosabb vezető rétege, az „új osztály” pontosan azt a stratégiai fortélyt veszi elő minden rétegnek és minden egyének megfelelően, amely a legalkalmasabb a fennálló hatalmi viszonyok megőrzéséhez. Ezen a ponton azonban a nyelvész illetékessége véget ér, és a témát át kell adnia más tudományzakok művelőinek, felhíva a figyelmet a közvetítésre vonatkozó eredményességi feltételek egyik leglényegesebb teljesületlen tételére. Arra ugyanis, hogy a politika praxisa a döntő fontosságú kérdésekben a nyelvi információ átvitelének csatornáját teljességgel egyirányúsította.

Végül a közlés eredményességének feltétele a hibaelhárítás is. Abban az esetben ugyanis, ha a közlés fenyegető eredménytelenségét a közlőtársak észlelik, a folyamatot újraszabályozási eljárásokkal egészíthetik ki, két lehetséges fő változatban. Hatálytalanítják a közlésfolyamatnak egy bizonyos pontig elért szakaszát, majd újraindítás következik. Másfelől, beépített dialógust, helyzet- vagy fogalommagyarázatot iktathatnak be, amellyel nem érvénytelenítik a megelőző folyamatszakaszt, csak bizonyos közlési eseményeket helyettesítenek más, többnyire kifejtő jellegű egységekkel. Ilyen újraszabályozási eljárásban tisztázható például, hogy egy hamis (igazságértékű) állítás hazugság vagy tévedés volt. Az ily módon keletkező közleményekre a továbbiakban az összes előző eredményességi feltétel érvényes.

A hatalom hivatalos és félhivatalos megnyilatkozásaiban görcsösen került bármiféle újraszabályozást, mégpedig minden olyan tárgykörben, amelyben megkérdőjelezhető lett volna fennállásának bármelyik ideológiai-politikai tartópillére. Az egyetlen terep, amelyen megengedte magának a korrekciót, a nem elsőrendű téziseknek a múltra vetített kritikája. A kizárólagosság igényével fellépő hatalomhoz nem illik a tévedés. Következésképpen, ami félresikerült, csődhöz vezetett, tévedés vagy torzítás, halaszthatatlanul elvetendő, az mindig per definitionem a múlt, és a hatalom mint közlő a jelenben nem azonos korábbi önmagával. A „fordulat éve” utáni hivatalos politikai közléshagyomány tanúsága alapján a ténylegesen meghatározó közléstartalmak megváltoztatása mindig egy kisebb-nagyobb „fordulat éve”, maga a történeti diszkontinuitás. Főlölesleges hozzátenni: mindenkor csak a szavak szintjén.

A fentiekben a természetes, körülményeiben és eszközhasználatában korlátozatlan közlés eredményességi – Searle kifejezésével (vö. J. Searle: SPEECH ACTS: AN ESSAY IN THE PHILOSOPHY OF LANGUAGE. Cambridge, Massachusetts, 1969) – „szerecsfélételeiből” kiindulva céloztam az 1957-től 1988-ig tartó, paternalizmusban hígított neosztálinista kor nyelvi-kommunikációs normáinak sajátosságaira. Ez a megközelítés deduktív jellegű. Választható azonban egy másik nézőpont is. Az alapkérdés akkor az, hogy a rendellenességek mely típusaiban érhetők tetten a politikailag torzított közlés, metaforikusan: a *lingua politica* azon jegyei, amelyek a társadalmi rend jobbra bevallatlan maximáiból, tehát a rendszer lényegéből és működésfolyamatainak irányító elveiből vezetődnek le. Az ilyen elemzés feltételezi a közlési zavarok valamilyen elméletét, illetőleg tipológiai osztályozásukat. Ha a közlést többváltozós függvénynek tekintjük, célszerűnek tűnik a zavartípusokat a közlés tényezőinek fő kategóriái szerint elrendezni. Ezek: a közlőtársak; a közléstartalom vonatkoztatási rendszere, vagyis a valóság (modellje); a nyelvi közlés eszköztára; végül a közlés folyamata (vö. Szende Tamás: MEGÉRTHETJÜK-E EGYMÁST? – KORUNK KOMMUNIKÁCIÓS ZAVARAI. Budapest, 1987. 185–242. o.). A lezáruló korszak nyelvi-kommunikációs kultúrája mindegyik összetevő vonatkozásában elleplezhetetlenül fölmutatja igazi arcát.

A közlő–közlőtárs–közléstárgy viszonylatban az első tünet a „közléshiány”. Így nevezem közös megjelöléssel a hallgatást (a nyelvi érintkezésben való részvétel felfüggesztését) és az „elhallgatást”, azt, hogy a hivatalosság kommunikációs tabuvá tette az intézményesen preferált ideológiai álláspontokkal nem egyező nézeteket, és gyakorolta a szőnyeg alá söprés művészetét például olyan szociális problémákkal kapcsolatban, mint a szegénység vagy a határokon kívül élő magyarok helyzete; aratva a másik oldalon a hallgatást mint az egyet nem értés több területen kizárólagos válaszreakcióját. Másodsor, nem függetlenül az előző típustól, ebbe a viszonylatba tartozik a hatalom kommunikációjának diktatórikus jellemzője, az „egyirányú közlés”: az ügyeletes ideológus prelegálja az abszolút igazságot – és az ellenvetés tilos. (Szeretnék ismét emlékeztetni a betiltásokra, amelyekre példaként már hoztam Márkus, Bence és Kis Marx-kritikáját 1973-ból.) Az alábbiakban csupán két reprezentatív, e körbe tartozó jelenséget fogok megemlíteni és néhány mondatban bemutatni, a „dimenziótorzítást” és a „hazudást”.

Az a mód, ahogy egy témát a közlő kezel – a közléshelyzet jellemzőivel és a közlőtárral való viszonyon kívül –, a közlő nézetrendszerétől függ. Egy bizonyos tényállást minden nézetrendszer kisebb-nagyobb mértékben megváltoztat azáltal, hogy a közlendő tényállás körül más tényállások halmazát mozgósítja egy adott kommunikációs helyzetben. Ezek alkotják a közleményben foglalt tényállás dimenzióját. Mind-egyikük egy-egy kifejtett, szabályos közlemény alakjára hozható, amelynek propozíciója – állítása – az *igaz* vagy a *hamis* logikai értékét veheti föl. A hamisak – természetesen – torzítják a tulajdonképpeni közleményben foglalt tényállás dimenzióját. Benne az megváltozik, s olyan tényállás(változat) formáját ölti, amelynek az igazságértéke – az úgynevezett többértékű logika szemlélete szerint – nem teljes, illetőleg nem megítélhető. Ilyesfajta dimenziótorzítással állunk szemben a következő, egyszerűsített példában. *A szocializmus felépítésének célja megkövetelte a mezőgazdaság kollektivizálásának ütemezését. A kollektivizálás ütemezése*, amely itt főleg az 1957 és 60 között gyors ütemben végrehajtott térszbe kényszerítést jelenti, a kijelentésben abszolút szükség-szerűségként tűnik föl. Az ábrázolt tényállás dimenziójához tartozó előfeltételek itt: (i) a szocializmus felépítéséhez a szóban forgó lépés elengedhetetlenül szükséges; (ii) a szocializmus felépítése cél, amelyet egyetemesen magunk elé tűztünk; (iii) a szocializmus mindenekfölötti eszmény; és – (iii)-ből következőleg – (iv) nincs tovább rákérdezés, hogy mi a szocializmus. Ha (iv) felől visszabontjuk a példaként hozott közleményt, a bennfoglalt állítás igazságértéke a mögötte álló, előfeltételezett állítások igazságértékének függvényében fog alakulni. Ez az a művelet, amelyet tilos volt elvégezni.

A torzított nyelvi kommunikáció tipológiájában a „hazudás” lehet a legrégebbi tétel, amely tudományos értekezés tárgya volt. Augustinus már másfél évezreddel ezelőtt meghatározást adott rá (*Mendacium est enuntiatio cum voluntate falsum enuntiandi*, azaz: *Hazugság a hamisat állítás szándékával tett kijelentés*). Emellett az egyetlen, amelyre jogi szankciók vonatkoznak. Hazudás nyomán a hazugságban sajátos tényállásviszony alakul ki. Az elhangzó kijelentésnek teljes tényállás-előfeltétele van, az igazság. Hazudás folyamán az igazságot, egy ténszerűen hiteles *i* tényállást – helyettesítéssel – egy *h* tényállás vált fel. *h*-ra, az *i*-t helyettesítő tényállásra az áll, hogy az lehetséges, de nem valós. Végző soron a helyettesített (*i*) és a helyettesítő (*h*) közötti sajátos tényállásviszony megléte eredményezi a hazugságot.

A meghatározásnak ez a módja lehetőséget ad rá, hogy elkerüljük a hazudás defi-

níciójában Augustinus, tehát a IV. század óta ismétlődő homályos tényezőt a közlő szándékáról. Azt mondom ugyanis, hogy a közlő helyettesít valamit valamivel. Ha a közlés eseményterének az adott közlemény körül szerveződő tényálláshalmazában csak *h* van benne, de *i* nincs, akkor ez azt jelenti, hogy *i* a közlő számára nem létezik. Tehát *h* nem egy másik – a valós – tényálláshoz képest hamis, hanem önmagában hamis. Ezzel a feltétellel nem hazugság keletkezik, hanem egyszerűen „téves állítás”. Ha viszont az említett tényálláshalmaznak mind *i*, mind *h* eleme, és a közlő ilyen körülmények között választja *h*-t, akkor ezt az *i*-t helyettesítő tényállásként használja, amely így nem egyszerűen hamis, hanem valamivel – a helyettesített *i*-vel – szemben lesz hamis.

A hazugságra a korszak korai múltjából vett durva, de az egész rendszer lényegét kifejező, egyszersmind történelmi létrejöttének megalapozását tükröző példát fogok hozni. A Nagy Imre-perben konstruált ítélet egyetlen eklatáns pontját, a miniszterelnöki hivatal jogszerűségét. Az 1958. június 17-én közzétett ítélet – mint legutóbb Barabás Tamás (PORHINTÉS NAGY-BAN. *Magyar Nemzet*, 1989. május 10. 9. o.) is rámutatott – azon az alapon vitatja a miniszterelnök hivatalos megbízásának legitimitását, hogy ahhoz „erőszakkal és csalással” jutott hozzá „az ellenforradalmi erőkre támaszkodva”. E kijelentésről, hogy hazugságnak nyilvánítsuk, nem azt kell bizonyítani, hogy nem ez történt, hanem azt, hogy a közlemény szerzői birtokában voltak a kijelentésben foglalt hamis állítással szemben álló igaz állításnak. A dolog egészen egyszerű. (i) Nagy Imrét az MDP központi vezetősége 1956. október 23–24. éjjelén maga javasolja az Elnöki Tanácsnak, hogy válassza a Minisztertanács elnökévé. Az Elnöki Tanács a jelölést 24-én délelőtt elfogadja, és a törvényes kinevezés megtörténik. Ez az információ még a nap folyamán hivatalos közlemény formájában mindenki számára hozzáférhetővé vált. (ii) A hivatkozott közlemény szövegében „az ellenforradalmi erőkre” történik utalás, és a határozott névelővel egyediesített [specifikált] megjelölés semmiképpen nem enged meg olyan értelmezést, hogy a miniszterelnöki megbízás forráshelye beletartozzék az „ellenforradalmi erők” kategóriájába. (iii) Következésképpen az ítélet vonatkozó mondatának dimenziójában benne kell lennie annak az igaz állításnak, amellyel szemben az idézett szövegrészlet állítása hamis. A hazugsághoz pedig ezt az ismérvet rendeltük.

Az egyirányú közlés monopóliumát a hatalom – nemcsak ebben a korban és nemcsak nálunk – hajlamos túlaradó szövegprodukciónal kiegészíteni. Egyéni közlésstratégiákban az eljárás gyakran csak azt a célt szolgálja, hogy a közlő mindvégig a kezdeményező szerepében maradjon. Az intézményesített szövegtúltengés azonban a hivatalos nézeteknek ismétlés útján történő terjesztését van hivatva végezni, végső soron az egyén nézetrendszerének hasonlítása végett, megalósítva az „indiktrinációt”. Másfelől azonban a közlési hipertrófia – és ennyiben valóságos különbség van régebbi korokkal szemben – a társadalom életfolyamatainak irányításában jól tervezett eljárás is. Egyik célja az úgynevezett kognitív és érzelmi konzonzancia megteremtése, a feldolgozandó információk és az egyén belátásai közötti összeegyeztethetlenség eltüntetése. A jelenség lényege az, hogy amennyiben az információ vevője a közlőt „elfogadja”, álláspontját viszont nem, a vevőben kognitív diszonzancia keletkezik. Feloldásának a közlő által követett célja az azonosulás, amely elősegíthető részben a közlemények befogadásra alkalmasabbá tételével, részben a kommunikátor személyének célirányos maszkírozásával. Az ismételt adagokban továbbított, stílusukban megnyerővé varázsolt nézetek nagyobb szellemi erőfeszítés nélkül is megteszik a magu-

két. A Kádár-korszak agitátorai, rangtól függetlenül, mindig is valamilyen népi bölcsesség típusú előadásmódra törekedtek, tartózkodva bármifajta akadémizmus fertőzetétől, éppen a „széles bázis” megnyerésének igényéhez igazítva a hangnemet. A hangnem a korszak teljes tartamában változatlanul megmaradt, bizonyosan a „bázisféltség” és a „forradalmi munkás-paraszt” jelleg önigazolási kényszerének állandó tüneteként.

Végül nem maradhat említés nélkül a hatalom sajátos nyelvhasználati mintája, a „mozgalmi zsargon”. A nyelvhasználat normája ugyanis nem egységes, hanem abban – ahogy Cohen mondja (vö. M. Cohen: POUR UNE SOCIOLOGIE DU LANGAGE. Paris, 1956) – „minden társadalmi csoportnak megvan a maga nyelvhasználati egyénisége”. A nyelvhasználat társadalmi tagozódása a hatalmi szerkezet szerinti rétegnyelvek, köztük – Fónagy és Soltész elnevezésével (Fónagy Iván–Soltész Katalin: A MOZGALMI NYELVRŐL. Budapest, 1954) – a „mozgalmi nyelv” létrejöttét vonja maga után. Mindaddig, amíg egy nyelvhasználati változat (egy szakma nyelve, egy csoport- vagy rétegnyelv) „nyitott” marad a köznyelv egyetemes eszköztárának lehetőségeire, nem akadályozza a zavartalan nyelvi közlekedést. A rétegek autoritásának csökkenő rendjében azonban a rétegnyelv ideálként hat azáltal, hogy az egyén vagy a csoport karriervágyának megvalósítási eszközeül tűnik fel a fölérendelt rétegnyelv átvétele. Másfelől a rétegnyelv a saját csoport alkalmazásában (a köznyelvtől való eltérései által) elhárítóbernyő vagy másrészt befolyásolási, főként egyenirányúsító tényező lehet „lefelé”. Ebben az értelemben a zsargon a társadalmi pozíciónyerés, illetőleg – megtartás eszköze, a rétegnyelv stratégiai változata.

Nyelvhasználati alapmintája tekintetében a jelenbe áthajló múlt harmincéves politikai kultúrája kényelmesen beleült a kemény sztálinizmus örökébe, és csak annyit módosított rajta, amennyit a polgárosuló utód a pionír atya halála után az örökségen elhanyagol. A mai mozgalmi zsargon kisebb érzelmi töltéssel szólal meg, színtelenebb jelzői szélsőségeiben, inkább a szakszerűség kelléktárából merít. A szellem lejárt, de nem túl harsány wurlitzerévé vált – ahogy Adorno mondaná. Kíméletlenül őrzi az apai vonásokat azonban a következőkben: *ad hoc* (alkalmi) definíciók használatában az ideológiai szempontból első vonalbeli fogalmakra (ismét egyszer hivatkozom a *szocialista* melléknévre); álkövetkeztetések alkalmazásában (amelyekben a premisszának nincs közük a következtetésekhez); szélsőséges szóválasztásokban (ellentétes jelzők, mint *békeszerető/agresszív*, főnévi ellentétpárok, mint *héják/galambok* stb.); a személytelen vagy általános alanyú nyelvtani szerkezetek kedvelésében; és, legfőképpen, a kommunikációs csatornák elzárásában mindaz elől, amit – e zsargonban is jövevényszóval – másként gondolkodásnak hívnak.

Nyelvhasználati vétségek minden társadalomban előfordulnak. A Kádár-korszakban azonban nálunk ezek a maguk módján – minden egyéb következménytől eltekintve is – emberek elpusztításához járultak hozzá.